

Augustinus en de Joden: een inleidend overzicht

J van Oort¹

(Radboud Universiteit Nijmegen)

ABSTRACT

Augustine and the Jews: an introductory overview

*The article explores how Augustine of Hippo (354-430) deals with the Jews and Judaism. First it investigates the occurrence and meaning of the word “Iudaeus” in Augustine’s works. It turns out that Augustine, unlike many a predecessor, does not make a sharp distinction between “Hebrew”, “Israelite”, and “Jew”. Mainly on the basis of *The City of God* the role of the Jews in history is discussed. According to Augustine, all true believers (even those living before the time of Jesus) are “Christ believers” and are considered to belong to Christ’s body, the Church. The diaspora of the Jews is evaluated both negatively and positively: negatively as a consequence of “their putting Christ to death”; positively since through the dispersion of the Jews their Scriptures have been dispersed as well and so provide “testimony to the truth taught by the Church”. The so-called “mark of Cain” can not be interpreted as a predominantly positive sign: it provides protection indeed, but this divine protection is, once again, “for the benefit of the Church”. Contrary to some current opinion, it is stressed that Augustine knew contemporary Jews in Roman North Africa quite well.*

1 INLEIDING

Over het onderwerp “Augustinus en de Joden” is tot nu toe slechts weinig gepubliceerd². Hoewel over allerlei facetten van Augustinus’ denken vele boeken zijn verschenen³, ontbreekt nog altijd een

1 Prof J van Oort is buitengewone professor in die Departement Kerkgeskiedenis en Kerkreg aan die Universiteit van Pretoria.

2 Voor dit artikel baseer ik mij voornamelijk op het zeer omvangrijke Latijnse tekstenmateriaal uit Augustinus’ complete nagelaten werk. In de citaten wordt veelal naar deze bronnen verwezen. Ook op deze plaats dank ik zowel Dr A Grote als Dr Christof Müller en Prof Dr Cornelius Mayer voor hun hulp bij het beschikbaar krijgen van alle Latijnse bronteksten volgens de meest gezaghebbende wetenschappelijke edities.

3 Aan het slot van dit artikel worden in de bibliografie alle mij bekende en wetenschappelijk meest relevante studies die gaan over Augustinus en de Joden

gezaghebbende wetenschappelijke monografie over juist dit thema⁴. Dat is opvallend, want het onderwerp is zelfs een centraal element in Augustinus' theologie. Het is niet alleen onlosmakelijk verbonden met zijn visie op de geschiedenis, maar uiteraard vooral ook met zijn visie op de heilsgeschiedenis. Daarnaast speelt het onderwerp een centrale rol in Augustinus' exegese van zowel het Oude als het Nieuwe Testament, in zijn opvattingen over Jezus Christus en – om nu niet mee te noemen – in zijn spreken over de kerk.

2 VANWAAR KOMT DE NAAM “JOOD”?

Wie Augustinus werken doorzoekt, zal merken dat de Joden vanaf het begin in zijn oeuvre worden vermeld. Hij beschouwt de naam *iudaeus* ofwel “Jood” als afgeleid van de patriarch Juda (zie bijv. *De ciuitate Dei* 15,8: “... Iudas ... a quo Iudaea cognominata est et Iudaei”). Daarnaast merkt hij ook herhaaldelijk op dat de naam Juda nauw verbonden is met het land Judea. Soms noemt hij de Joden dan ook “het volk van Juda”. Daarnaast spreekt Augustinus herhaaldelijk over “judaïseren” in de zin van: het volgen van joodse gebruiken, of in de betekenis van: het trachten terug te brengen naar het jodendom en zijn riten. Een belangrijk deel van deze laatstgenoemde vermeldingen berust op bijbelteksten zoals Galaten 2:14.

3 HEBREEËN, ISRAËLIETEN EN JODEN

Het is interessant en belangrijk om te zien dat Augustinus dikwijls een min of meer duidelijk onderscheid maakt tussen Hebreëen, Israëlieten en Joden. Het meest helder komt dit onderscheid naar voren in het historische verhaal zoals hij dat vooral in zijn grote werk *De stad van God* uiteenzet (Van Oort 1986/1995⁴; [Engelse editie 1991]). De naam van het volk der Hebreëen (Augustinus duidt ze meestal aan als: *populus/gens Hebraeorum*: het volk/geslacht van de Hebreëen) is naar zijn mening afgeleid van de patriarch Heber

opgesomd. ---Wanneer ik in dit artikel “Jood” met een hoofdletter schrijf, benadruk ik daarmee –in de geest van Augustinus– zowel de etnische als de religieuze component.

4 Deze leemte wordt naar mijn inzicht niet opgevuld door het recente boek van Paula Fredriksen. Zie Frederiksen (2008) en Van Oort (2009c). Blumenkranz (1946, reprint 1973) is nog steeds het beste boek over het thema, maar hij beperkt zich voornamelijk tot Augustinus' *Sermo aduersus Iudaeos* (*Preek tegen/tot de Joden*). Over dit laatstgenoemde geschrift gaat ook het op een breder publiek gerichte boek van Ten Boom (2006).

(zie bijv *De stad van God* 16,3). In de afstammingslijn van deze voorvader van Abraham werd, aldus Augustinus, het Hebreeuws als de originele taal van het menselijke geslacht bewaard (zie bijv *De stad van God* 16,11). Over deze oorspronkelijke Hebreeën spreekt Augustinus altijd zeer positief. Ook voor hun taal, het Hebreeuws, heeft hij grote eerbied. Verderop in dit artikel zullen we nog zien, hoe hij zijn best doet om de betekenis van bepaalde Hebreeuwse woorden te leren kennen en daarvoor contact zoekt met Joden (waarschijnlijk rabbijnen) die in zijn omgeving leefden. De oude Hebreeuwse taal was zelfs zo heilig, aldus meende Augustinus uit oude overleveringen te kunnen opmaken, dat alleen de Schriftgeleerden Hebreeuwse letters mochten schrijven (*Tegen Faustus* 19, 26).

Die opvatting over de “heiligheid” van het Hebreeuws weerhield de kerkvader er lange tijd niet van om de Griekse vertaling van het Oude Testament van zeer grote waarde te beschouwen, zelfs als belangrijker dan de Hebreeuwse tekst. Zijn bekende controverse met de kerkvader Hieronymus legt hiervan getuigenis af. Maar zijn grote achting voor de Septuaginta was ook weer niet toevallig: wanneer hij spreekt over “de zeventig vertalers” van deze Septuaginta, duidt hij hen met nadruk aan als “Hebreeën” (*De stad van God* 8,11).

Nadrukkelijk zegt Augustinus ook dat Jezus afstamde “van het Hebreeuwse volk” (*Over de christelijke wetenschap* 2,43), hoewel hij – zoals we zodadelijk nog zullen zien – zeker niet ontkende dat Jezus *een Jood* was. Maar het woord Hebreeër heeft voor Augustinus vrijwel altijd een heel bijzonder positieve klank. Dat blijkt ook wanneer hij wil weten wat *racha* in Mattheus 5:22 betekent: hij consulteert daarvoor een Jood (wellicht een rabbi), maar noemt deze bewust heel positief “een zekere Hebreeër” (*Uitleg van de Bergrede* 1, 23). Hebreeuws en Hebreeër, kortom, hebben voor Augustinus in deze gevallen een bijna heilige klank.

Maar al spoedig constateert men in Augustinus’ oeuvre ook een zekere verandering in terminologie en daarmee verbonden een andere waardering. Wanneer hij in *De stad van God* in zijn overzicht van de bijbelse geschiedenis gekomen is bij het verhaal van de Exodus, spreekt hij zowel over Hebreeën als over Israëlieten. Vanaf nu heeft de aanduiding Hebreeën dikwijls ook een negatieve klank. De ‘Hebreeën’ trokken door de woestijn (*De stad van God* 10,8), de

Wet werd gegeven aan “het Hebreeuwse volk” (10,25), maar ditzelfde volk dwaalde herhaaldelijk af (17,2). Het feit dat het land Kanaän werd veroverd was zeker niet vanwege “de verdiensten van het Hebreeuwse volk” (15,43). Later zegt Augustinus zelfs dat de goddeloze koning Manasse regeerde “bij de Hebreëen” (18,24; vgl 18, 25 voor Zedekia “regnante apud Hebraeos”).

Hoewel men bij de bestudering van Augustinus’ teksten in het begin de indruk krijgt dat hij een scherp onderscheid maakt tussen de (zeer positief gewaardeerde) Hebreëen en de (dikwijls negatief gewaardeerde) Israëlieten en de Joden blijkt dit later toch weer niet het geval te zijn. Van de bekende kerkelijke geschiedschrijver Eusebius – dikwijls aangeduid als de vader van de kerkgeschiedschrijving – wordt in het moderne onderzoek vermeld dat hij een duidelijk onderscheid maakte tussen Hebreëen enerzijds en Israëlieten en Joden anderzijds (Ulrich 1999; Johnson 2006; vergelijk ook Harvey 1996). Voor Augustinus geldt dit scherpe onderscheid evenwel niet. Hoewel de aanduiding “Hebreëen” bij hem oorspronkelijk zeer positief was, vindt men later dikwijls een negatief gebruik van deze naam. Zelfs zegt Augustinus met verwijzing naar “de Hebreeuwse natie” en “de Hebreëen” dat zij “Christus ter dood hebben gebracht” (*De overeenstemming van de evangelisten* 1, 20-21).

Wat betreft de aanduiding “Israëlieten” en “Joden” in het werk van Augustinus komt men tot dezelfde conclusie. Zowel het woord “Israëliet” als het woord “Jood” komt bij hem voor in positieve en in negatieve zin. Van voorgangers van Augustinus in de christelijke kerkelijke traditie wordt dikwijls gezegd dat zij het woord “Jood” altijd in negatieve zin gebruikten (zie bijv Schreckenbergh 1999). Zoals we hieronder nader zullen zien, geldt dit negatieve gebruik voor Augustinus in ieder geval *niet*. Augustinus spreekt zowel over “de ware Israëliet” alsook over “de ware Jood” en hij zegt nadrukkelijk dat hun beider bestaan afhankelijk is van de genade van God (*Uitleg van Psalm 75:2*).

4 DE JODEN IN DE GESCHIEDENIS

In zijn grote historische werk *De stad van God* vertelt Augustinus allereerst de geschiedenis van de Hebreëen vanaf de oertijd. Vervolgens beschrijft hij de hoofdlijnen van de geschiedenis van de Israëlieten. Daarna concentreert hij zich in zijn historische verhaal speciaal op de Joden in de tijd van de Babylonische ballingschap (*De*

stad van God 18,26; vgl bijv 17,24 en *Over het onderwijzen van nieuwelingen* 37). Wanneer hij spreekt over de tijd van de ballingschap en de perioden direkt daarna gebruikt hij vrijwel exclusief de aanduiding “de Joden”.

Maar ook de Israëlieten (in het bijzonder de “vleselijke” Israëlieten) die vóór die tijd leefden, worden door Augustinus aangeduid als “Joden”. Zo schrijft hij bijv. in *Over het onderwijzen van nieuwelingen* 33, “...het vleselijke volk Israël, dat later ook de Joden wordt genoemd”. Door de benaming “Joden” speciaal te reserveren voor het volk dat “naar het vlees⁵” leefde, kan Augustinus zeggen dat de Joden de Wet hebben ontvangen, maar geschreven op stenen tafelen “om de hardheid van hun hart aan te duiden” (zie bijv *Over het onderwijzen van nieuwelingen* 25). De besnijdenis en de Sabbath, evenals de andere ritën en vooral ook de tempeldienst, werden gegeven aan dit vleselijke volk der Joden: deze instellingen waren niet meer dan “voorafschaduwingen” van de realiteiten die later zouden komen (zie bijv *Tegen Adimantus* 2 en 16). Evenzo was hun aardse koninkrijk niet meer dan een “voorafbeelding (*figura*) van het komende geestelijke rijk” (*Over het onderwijzen van nieuwelingen* 36; vgl bijv *De stad van God* 17,2; 20,28).

De profetieën van de profeten gedurende de Babylonische ballingschap van de Joden en de profetieën in de tijd van hun terugkeer waren “gericht op het Evangelie van Christus”, “maar de *verworpen* Joden accepteren deze profetie niet” (*De stad van God* 17,24: “ sed hanc istorum prophetiam Iudaei *reprobi* non accipiunt⁶”). Toen er geen profeten meer onder het Joodse volk (*gens Iudaea*) optraden, ging het snel achteruit (*De stad van God* 18,45). Dit ophouden van de profetie viel samen met de restauratie van de tempel en gebeurde juist in een tijd waarin de Joden dachten dat zij snel vooruit zouden gaan (*De stad van God* 18,45). Hierna werden de Joden vrijwel verpletterd in de oorlogen “die volledig beschreven staan in de boeken van de Maccabeeën” (*De stad van God* 18,45).

5 Het gebruik van deze term is uiteraard gebaseerd op het Paulinische spreken (*kata sarka* tegenover *kata pneuma*) zoals dit bijvoorbeeld voorkomt in Rom. 8.

6 Het is opvallend dat Augustinus het werkwoord “accipere” in de tegenwoordige tijd gebruikt. Hij spreekt over de Joden niet slechts als een volk van het verleden, maar ook van het heden. Zie verder hieronder, in de paragraaf “Joden in Noord-Afrika en in Augustinus’ omgeving”.

Hoewel Augustinus over de Maccabeeën elders in zeer positieve bewoordingen spreekt (de Maccabeeën werden immers in de christelijke kerk beschouwd als de eerste martelaren en op hun feestdag werd in de Noord-Afrikaanse kerken hun martelaarschap herdacht!), ontbreekt dit *positieve* spreken over de Maccabeeën in zijn historische overzicht van de geschiedenis van de Joden in *De stad van God*.

In de tijd van Christus' geboorte zijn er nog steeds Joden en nadrukkelijk zegt Augustinus: "Christus werd geboren in Bethleem in Juda" (*De stad van God* 18, 46). Maar ook wordt door hem opgemerkt dat het juist *de Joden* waren die Christus hebben gedood (*ibidem*). Hoewel "zeer velen van de Joden" toen in Christus geloofden, "werden de overigen *verblind*" ("Ceteri uero *excaecati* sunt"). Deze "verblindings", evenals hun "verstrooiing onder de volkeren", was voorzien door hun eigen profeten (*De stad van God* 18, 46).

In feite beschouwt Augustinus vanaf nu de historische rol van de Joden als uitgespeeld. Wanneer hij in zijn geschiedkundige overzicht soms nog naar de Joden verwijst, is dit vrijwel altijd in een negatieve zin. Het zijn de Joden die – evenals de schijnchristenen, de ketters en de scheurmakers – proberen de ware christenen te verleiden (*Het onderwijzen van nieuwelingen* 48). Zó gebeurde het al in de tijd van de eerste christenen: zij werden omgeven door "de brullende en bloeddorstige Joden" (*De stad van God* 18, 54).

5 JODEN, JODENDOM EN DE KERK

Augustinus' beschrijving van de wereldgeschiedenis (en daarmee van de geschiedenis van de Joden als essentieel onderdeel daarvan) is ongetwijfeld bepaald door zijn theologie. Hier willen wij enige aspecten van zijn theologische inzichten met betrekking tot de Joden nagaan. Vele van deze inzichten zijn te vinden in zijn grote en immens invloedrijke geschrift *De stad van God* (zie Van Oort 1986/1995⁴; 1991]; Ten Boom 2002).

Volgens Augustinus is alle heil afkomstig van Christus. Alle ware gelovigen zijn Christus-gelovigen geweest en allen behoren daarom tot Christus' lichaam, de kerk. De kerk bestaat al vanaf het begin van de mensheid (zie bijv. *De stad van God* 16, 2: "ecclesia cuius ab initio generis humani non defuit praedicatio": "de kerk wordt al vanaf het begin van het menselijke geslacht vermeld"). Adam, Abel, de patriarchen en de profeten, zelfs personen uit de

heidense volkeren zoals Rahab, Job en de inwoners van Ninevé, zij allen werden gerechtvaardigd door hetzelfde geloof (zie nader voor deze centrale visie, Van Oort 1986/1995⁴, 82-85; 1991:98-101). Dus heeft het geloof in de redding door Christus altijd bestaan: “het geheimenis van de redding door Christus was in geen enkel tijdperk onbekend” (*De stad van God* 7, 32).

Een dergelijk theologisch principe heeft verregaande implicaties. Het betreft alle dingen op Christus en dat betekent dat er buiten Christus géén heil is. Augustinus’ spreken over de Joden (evenals zijn spreken over de Hebreëen, over de Israëlieten en in feite over elke religie of filosofie) is geheel bepaald door dit principe.

Het is tegen deze achtergrond dat men daarom Augustinus’ scherpe uitspraken moet verstaan over de Joden “die Christus ter dood hebben gebracht” (bijv. *Uitleg van Paulus’ Brief aan de Galaten* 42; *Tegen Faustus* 12,12 en vrijwel ontelbaar dikwijls in zijn preken). Hoewel Augustinus de Joden in dit verband nooit beschuldigt van “Godsmoord”⁷, beschuldigt hij hen wel van “mensenmoord” (zie bijv. *Uitleg van Ps 65:5*: “Fusus Domini sanguis donatus est homicidis, ut non dicam deicidis; quia «si cognouissent, numquam dominum gloriae crucifixissent»”: “Nadat zij het bloed van de Heer hadden vergoten, is aan mensenmoordenaars vergeven: ik zeg niet aan Godsmoordenaars, want «wanneer zij (de Joden) het geweten zouden hebben, zouden zij nooit de Heer der heerlijkheid hebben gekruisigd»” [= citaat 1 Kor 2:8]). Het zijn de Joden en geen anderen die Jezus hebben gekruisigd. Dikwijls wanneer hij de Psalmen uitlegt, maar ook telkens in zijn tractaten over het Evangelie van Johannes⁸ spreekt Augustinus op bittere toon over de “blindheid” (*caecitas*) van de Joden, over hun “koppigheid” (*pertinacia /obstinatio*), “hoogmoed” (*superbia*), “ongeloof” (*incredulitas*) en “onbetrouwbaarheid” (*infidelitas*). Heel merkwaardig is het – het staat immers in geen enkele canonieke tekst van het Evangelie! – dat Augustinus de Joden er zelfs van beschuldigt dat zij de

7 Interessant is in dit verband Augustinus’ herhaalde verwijzing naar 1 Kor 2:8: “Want zouden zij het geweten hebben, dan zouden zij de Heer der heerlijkheid (dat is, aldus Augustinus, Christus als God) niet gekruisigd hebben.”

8 Men ziet hier herhaaldelijk, dat hij rechtstreeks door de woorden van dit Evangelie wordt geïnspireerd.

doornenkroon op Jezus' hoofd hebben geplaatst (zie bijv. *De stad van God* 16, 32: “spinis Iudaicis coronatur”: “met de doorntakken van de Joden was Jezus gekroond”). Volgens Augustinus zijn al deze dingen voorzegd door de profeten van het Oude Testament. Het ongeloof en de misdaden van de Joden in de tijd van Jezus worden verbonden met de misdaden en het ongeloof van de Joden uit de eeuwen daarvoor.

Als een direkt gevolg van dit alles hebben de Joden hun vaderland en hun moederstad Jeruzalem verloren en zijn zij overal in de wereld verspreid (zie bijv. *Tegen Faustus* 12, 12). Merkwaardig is het opnieuw bij Augustinus te lezen dat de diaspora van de Joden – hoewel deze eeuwenlang vóór Christus en vóór de val van Jeruzalem in het jaar 70 begon! – het gevolg is van het feit dat zij Christus ter dood hebben gebracht (zie opnieuw *Tegen Faustus* 12, 12; de vrijwel laatste getuigenissen van deze opvatting vindt men in Augustinus' *Preek tot de Joden* 10 en 12)⁹.

Maar de diaspora wordt door Augustinus ook zeer positief gewaardeerd. Het is deze positieve waardering, aldus vele onderzoekers (Blumenkranz 1946/1973, 175 & 211; Simon 1946/1962:119; De Lange 1978:131; Schreckenbergh 1999:358; vgl. Frederiksen 1995:318; Frederiksen 1996:49; Frederiksen 2001:131¹⁰; Unterseher 2002:114), die origineel en typerend is voor Augustinus. Door de diaspora zijn niet alleen de Joden verstrooid, maar ook hun heilige Schriften. Het is als gevolg van de diaspora dat hun profetische geschriften “getuigenis afleggen van de waarheid die de kerk leert” (*Tegen Faustus* 12, 23: “ad testimonium adsertionis ecclesiae”).

Vooral in zijn grote werk *Tegen Faustus*¹¹ zet Augustinus uitvoerig zijn positieve visie op de Joodse diaspora uiteen. Maar ook

9 Wanneer Augustinus zijn *Sermo adversus Iudaeos* gehouden heeft, is niet precies bekend. Op grond van diverse aanwijzingen in de preek mag men concluderen dat deze *sermo* ergens in de laatste decennia van zijn leven is uitgesproken en voor het eerst opgeschreven, dus c a 410-430. Vgl. mijn artikel over *Adu Iudaeos* in het *Augustinus-Lexikon*, Band IV (in druk).

10 Er is een opvallende “overlap” tussen deze artikelen, dikwijls zelfs letterlijk en in gehele paragrafen. Het meest origineel (hoewel qua inhoud op essentiële onderdelen discutabel) blijft het eerste artikel “Excaecati Iudae”.

11 Het grote werk telt niet minder dan 33 boeken.

in *De stad van God* (bijv in boek 18, 46) treft men haar aan. De Joden geven op deze wijze getuigenis aan de (christelijke) waarheid: zij bewaren en dragen hun boeken ten dienste van de christenen. Zelfs spreekt Augustinus over de Joden als de bibliothecarissen (*librarii*) van de christenen (bijv *Uitleg van Psalm 56:9*: “Codicem portat Iudaeus, unde credat christianus. librarii nostri facti sunt ...”: “de Jood draagt het boek, opdat daardoor de christen zal geloven: zij zijn aangesteld als onze bibliothecarissen ...”). Elders spreekt hij over de Joden als de *capsarii*, dat wil zeggen: “de slaven die de boeken dragen” (bijv *Uitleg van Psalm 40:14*). Weer ergens anders noemt hij de Joden de bewaarders (*custodes*) van “onze boeken” (*Preek 5,5*: “... facti sunt quasi custodes librorum nostrorum”: “zij zijn om zo te zeggen aangesteld als de bewaarders van onze boeken”). Dit alles zijn verregaande en kennelijk voor Augustinus typerende gedachten. Maar tegelijk zegt hij herhaaldelijk: al deze positieve daden doen de Joden weliswaar, maar zij zijn en blijven wel “onze vijanden” (*inimici nostri*); zij zijn “de tegenstanders van het christelijke geloof” (*inimici fidei christianae*) die tot dit alles “gedwongen worden” (*cogerentur*) (zie bijv *Preek 201, 3*).

6 HET TEKEN VAN KAÏN

In de voorbeelden die tot nu toe zijn gegeven is het soms moeilijk te onderscheiden of Augustinus positief of negatief over de Joden spreekt. Hetzelfde geldt in verregaande mate voor zijn spreken over het teken van Kaïn (*signum Cain*). Augustinus noemt dit teken vrij dikwijls en bovendien schijnt hij de eerste te zijn die een “virtual verse-by-verse typological link” legt tussen Kaïn en de Joden (Unterseher 2002:109). De belangrijkste passage is in dit verband het twaalfde boek van zijn geschrift *Tegen Faustus*.

Om te bewijzen dat de profeten van het Oude Testament Christus hebben voorzien, gaat Augustinus in het werk *Tegen Faustus* bewijzen dat in het Oude Testament allerlei “typen” van Christus te vinden zijn. Adam was reeds een dergelijk type. Een volgende typologie vindt men in het verhaal van Kaïn en Abel: het offer van Kaïn werd verworpen, dat van Abel werd aanvaard. Zó, aldus Augustinus, staat het nieuwtestamentische geloof boven de aardse uiterlijke offers en andere riten die men in het Oude Testament vindt. Maar niet alleen werd Kaïns offer niet aanvaard, Kaïn *zelf* gehoorzaamde niet, hij beschouwde *zichzelf* niet als de oorzaak van zijn zonde, maar hij werd dienaar van de zonde door

zijn onschuldige broeder te doden. In dit alles ziet Augustinus een type van de Joden. En zoals eertijds de stem van Abels bloed, zo beschuldigt nú de stem van God in de heilige Schriften de Joden (*Tegen Faustus* 12, 10: “sic arguit in scripturis sanctis uox diuina Iudaeos”).

Ook in het vervolg vergelijkt Augustinus – en *identificeert* hij zelfs – de Joden met Kaïn. Nadat de Joden Christus – waarvan Abel een type was! – hadden gedood, gingen zij evenals Kaïn voort om de aarde te bebouwen (vgl Genesis 4:12) door hun aardse besnijdenis, hun aardse sabbath, hun aardse Pascha (*Tegen Faustus* 12, 11). Dit alles is “het vleselijke houden van de Wet”, zoals dat eertijds met Kaïn al het geval was (*ibidem*).

Maar nog in een ander opzicht ziet Augustinus een typologisch verband tussen Kaïn en de Joden. Kaïn zal “een doelloze zwerver op aarde worden” (vgl Genesis 4:12). Dit ziet tegenwoordig, aldus Augustinus, iedereen: “In elk land waar de Joden verstrooid zijn, weeklagen zij over de ondergang van hun koninkrijk en zijn zij onderworpen aan de ontelbare menigten van de christenen” (*Tegen Faustus* 12, 12).

Hoewel Kaïn vleselijk was, heeft God toch gezegd: “Ieder die Kaïn zal doden, zal zevenvoudig gewroken worden” (Genesis 4:15). Wat betekent dat? Het betekent volgens Augustinus dat het “goddeloze” ras van de “vleselijke” Joden nooit zal vergaan. “Wie probeert het te vernietigen, zal zevenvoudige wraak treffen, dat is: hij zal over zichzelf de zevenvoudige straf brengen die op de Joden rust omdat zij de Christus hebben gedood” (*Tegen Faustus* 12, 12). Het teken waaronder de Joden leven lijkt op het teken dat Kaïn ontving opdat niemand hem zou doden. “Het Joodse volk (*gens Iudaea*)”, aldus Augustinus, “heeft nooit het teken van zijn Wet (*signum legis suae*) verloren, dat is het teken waardoor zij anders zijn dan alle andere naties en volkeren. Elke keizer of koning die hen in zijn koninkrijk aantreft, zal hen niet doden omdat hij hen aantreft met dít teken, dat wil zeggen: hij zal hen niet dwingen om op te houden Jood te zijn” (*Tegen Faustus* 12, 13). Het is dit teken van het houden van de Wet – en dus niet slechts het teken van de besnijdenis (zo ten onrechte Congar 1986:2 en Mellinkoff 1981:94) – dat de Joden volgens Augustinus uniek maakt.

Uit het voorafgaande kunnen we opmaken dat volgens Augustinus het teken van Kaïn niet slechts positief is. Dit laatste is

evenwel door Ernst Bammel (1990:176) en herhaaldelijk door Paula Frederiksen (1995:318; 1996:50; 2001:131; vgl 1999:37 en nu ook in Frederiksen 2008) beweerd. Volgens Augustinus geeft het teken van Kaïn bescherming en, zoals dat het geval was met Kaïn, geldt ook nu: ieder die een Jood “doodt”, dat wil zeggen: wie hem dwingt op te houden als Jood te leven, zal getroffen worden door Gods zeventvoudige wraak. Maar deze goddelijke bescherming staat in alle gevallen waarin Augustinus het teken van Kaïn noemt (zie ook *Tegen Faustus* 13, 10; *Uitleg van Psalm 39*, 13; *Uitleg van Psalm 58*, 1, 21) *ten dienste van de kerk*.

De bescherming van de Joden door het teken van Kaïn staat hen toe om “bewaarders” (*custodes*) te blijven van de oude profetische teksten. Zó kunnen zij aan de heidenen betuigen dat deze teksten ouder zijn dan de kerk en dat deze profetieën (die, aldus Augustinus, in het christelijke geloof tot vervulling zijn gekomen!) dus niet door de christenen zijn verzonnen. Uitvoerig zet Augustinus dit uiteen in boek 13 van zijn geschrift *Tegen Faustus* en men vindt deze argumentatie bijvoorbeeld ook in hoofdstuk 46 van het al enkele keren aangehaalde boek 18 van *De stad van God*. Maar in deze functie, hoe positief ook, blijven de Joden “vijanden” (*inimici, hostes*) van de christenen. In feite zijn zij niet meer dan hun onderworpen slaven (bijv *Uitleg van Psalm 56:9: serui* = “dienaren, slaven”; zie in deze preek onder meer ook zijn spreken over de Joden als *inimici*, “vijanden” en *caeci*, “blinden”). Soms zelfs vergelijkt Augustinus hen met ... Cham (*Tegen Faustus* 12, 33 en 13, 10: “et ille Cham seruus fratrum suorum portando libros, quibus illi erudiantur, ipse oneretur”: “en die Cham was een slaaf van zijn broeders door hun boeken te dragen, de boeken waardoor zij [= de christenen!] onderwezen worden, maar waarmee hijzelf werd belast”).

In de Psalmen leest Augustinus de tekst: “Doodt hen niet, opdat zij niet te eniger tijd mijn Wet vergeten” (Psalm 59:12). Volgens zijn uitleg heeft dit gebod betrekking op de principiële en (tot op zekere hoogte) “welwillende” houding van de christenen ten opzichte van de Joden. Maar dit gebod is volgens hem slechts ten voordele van de kerk (*Uitleg van Psalm 58:12*; vergelijk bijv *De stad van God* 18, 46; *Brief* 149, 9; *Preek* 201, 3). Naar Augustinus’ mening hebben de Joden geen legitimiteit van zichzelf: zij hebben bestaansrecht omdat zij optreden als degenen die dienstbaar kunnen zijn aan de kerk.

7 JODEN IN NOORD-AFRIKA EN IN AUGUSTINUS' OMGEVING

Na de voorafgaande uiteenzetting mag men zich wel afvragen: Kende Augustinus in zijn eigen tijd werkelijk Joden? Of geeft hij in zijn theologie slechts een *theoretisch* oordeel? Deze laatste mening is herhaaldelijk en zelfs met nadruk verdedigd: “Put simply: it is his reading of the Bible in the course of his struggles against the Manichees, and not encounters with real Jews, that led A. to formulate his teaching” (Fredriksen 1995:320; 1996:52). Inderdaad lijkt het mij correct dat allereerst in zijn geschriften tegen de manicheeërs Augustinus' denken over de Joden haar vorm heeft gekregen. Maar daarnaast heeft hij zeker “echte” Joden gekend en heeft deze ontmoeting van Joden in Noord-Afrika zijn denken en spreken over de Joden in het algemeen mede gevormd.

Er zijn veel feiten die erop wijzen dat in Noord-Afrika vele Joden leefden. Allereerst is er het gegeven dat vanaf het begin van onze jaartelling en zelfs ervóór vele Joden in Noord-Afrika hebben gewoond (zie bijv Monceaux 1902; Rachmuth 1906; Hirschberg 1974; Van Oort 1986/1995⁴:305-310; 1991:366-370). Uit niets blijkt dat hun aantal en invloed in de tijd van Augustinus sterk verminderd of zelfs verdwenen zou zijn¹². Integendeel, zowel literaire als epigrafische gegevens duiden erop dat in de vierde en vijfde eeuw vele Joden in Romeins Africa woonden (zie naast Monceaux 1902 bijv Le Bohec 1981a en 1981b). Dit geldt zeker ook voor plaatsen die direkt met Augustinus' leven in verband staan, zoals Hippo Regius, Carthago, Utica of Bulla Regia. Belangrijker nog zijn de verwijzingen in de werken van Augustinus zelf. In een preek gehouden in zijn eigen bisschopsstad Hippo vermeldt hij dat de stad (*ciuitas*) weliswaar “christelijk” is, maar dat in Hippo “twee soorten mensen wonen: christenen en Joden” (*sermo* 196, 4: “christiana est ciuitas, duo genera hominum hic sunt, Christiani et Iudaei”). In deze zin zijn er diverse andere voorbeelden in zijn preken te vinden (Van Oort 2009a en 2009b). Men mag ook aannemen dat er een direkt contact is geweest met een echte Jood wanneer Augustinus meldt dat hij “een zekere Hebreëer” heeft geconsulteerd over de betekenis van

12 Stern (2008, vooral :88) probeert deze gegevens te ontkennen, maar haar mening is gebaseerd op een zeer sceptische en eenzijdige interpretatie van de archeologische bronnen. Archeologische en vooral ook literaire gegevens die daarmee in tegenspraak zijn, worden simpelweg ontkend of zelfs niet genoemd.

racha in *Mattheus* 5:22 (zie zijn uitleg van de Bergrede, *De sermone domini in monte* 1, 23). Daarnaast blijkt uit een van de nieuwontdekte brieven van Augustinus dat hij rechtstreeks contact heeft gehad met een zekere Licinius, een Jood die door een van Augustinus' ambtsgenoten, een zekere bisschop Victor, ten onrechte beroofd was van een stuk land. Uit dezelfde brief blijkt, dat Augustinus de (wereldlijke) rechten van de Jood verdedigt (zie bijv. Rougé 1983 en Castritius 1987). Uit andere preken alsook uit brieven van Augustinus kan men meerdere voorbeelden noemen waaruit blijkt dat hij *direct* contact gehad heeft met Joden (Van Oort 2009a en 2009b) en dat Joden in zijn geschriften dus *niet* slechts optreden als “hermeneutical Jews” (zo ten onrechte o m Frederiksen 1995 en Frederiksen 2008).

8 CONCLUDERENDE OPMERKINGEN

Het onderwerp “Augustinus en de Joden” is tot nu toe slechts weinig en tevens in onvoldoende mate bestudeerd (zie ook Van Oort 2009c). Het hier aangereikte materiaal geeft een eerste indruk en wil nader bijdragen tot de gedachtenvorming. Voor ieder mag duidelijk zijn, dat Augustinus, eertijds bisschop in Noord-Afrika en later geworden tot de meest invloedrijke kerkvader van de Westerse kerk, eeuwenlang in de zienswijze van Westerse theologie op de Joden en hun plaats in de geschiedenis een sleutelpositie heeft ingenomen. Was deze invloed altijd positief? Wie diverse uitspraken in Augustinus' geschriften (en niet het minst in zijn preken voor het gewone volk) leest, zal in veel opzichten tot een *negatief* oordeel moeten komen. Wij zullen moeten erkennen, dat vele van zijn uitspraken in onze tijd *zó niet* herhaald kunnen worden. In latere eeuwen heeft men er zonder enige moeite anti-semitische gedachten uit gevormd.

Anderzijds is de positieve rol die Augustinus toekent aan het Joodse volk een gegeven dat uniek is in de ontwikkeling van de christelijke theologie van de eerste eeuwen. Bij Augustinus vindt men met vaste hand de grondlijnen getekend van een theologie die stelt dat er zonder het Oude (= Eerste!) Testament géén sprake kan zijn van christelijke theologie. Naar mijn inzicht is consequentie van deze stellingname anno 2009 nog altijd van primordiaal belang.

Literatuurverwijzings

Alfaric, P 1918. *L'Évolution intellectuelle de Saint Augustin*, I: *Du Manichéisme au Néoplatonisme*. Paris: Émile Nourry Éditeur.

- Alvarez, J 1966. St. Augustine and Antisemitism in *Studia Patristica* 9 (Texte und Untersuchungen 94). Berlin: Akademie Verlag, 340-349.
- Bammel, E 1990. Die Zeugen des Christentums in H Frohnhofen (ed), *Christlicher Antijudaismus und jüdischer Antipaganismus*. Hamburg: Steinmann & Steinmann, 170-183.
- Bérard, P 1913. *Saint Augustin et les Juifs*, Besançon 1913.
- Blumenkranz, B 1946/1973. *Die Judenpredigt Augustins*. Basel 1946 (= Paris: Études Augustiniennes 1973).
- Bori, P C 1983. The Church's Attitude towards the Jews: an analysis of Augustine's "Adversus Iudaeos" in *Miscellanea Historiae Ecclesiasticae* 4, 301-311.
- Castritius, H 1987. Seid weder den Juden noch den Heiden noch der Gemeinde Gottes ein Ärgernis (1 Kor 10,32). Zur sozialen und rechtlichen Stellung der Juden im spätrömischen Nordafrika in Erb R *et alii* (eds), *Antisemitismus und jüdische Geschichte*. Berlin: Wissenschaftlicher Autorenverlag, 47-67.
- Cohen, J 1983. The Jews as the Killers of Christ in the Latin Tradition, from Augustine to the Friars in *Traditio* 39, 1-27.
- Congar, Y 1986: 'Abel' in *Augustinus-Lexikon* 1, 2-4.
- De Lange, N R M 1978. Antisemitismus, IV: Alte Kirche in *Theologische Realenzyklopädie* 3, 128-137.
- Dubois, M 1989. Jews, Judaism and Israel in the Theology of Saint Augustine in *Immanuel* 22/23, 162-214.
- Frederiksen, P 1995. "Exaecti Occulta Iustitia Dei": Augustine on Jews and Judaism in *Journal of Early Christian Studies* 3, 299-324.
- , 1996. 'Divine Justice and Human Freedom: Augustine on Jews and Judaism, 392-398', in Cohen, J (ed), *From Witness to Witchcraft. Jews and Judaism in Medieval Christian Thought*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 29-54.
- , 1999. Secundum Carnem: History and Israel in the Theology of St. Augustine in Klingshirn, W E & Vessey M (eds), *The Limits of Ancient Christianity*. Michigan: The University of Michigan Press, 26-41.
- , 2001. Augustine and Israel: *Interpretatio ad litteram*, Jews, and Judaism in Augustine's Theology of History in *Studia Patristica* 38, 119-135.
- , 2008. *Augustine and the Jews. A Christian Defense of Jews and Judaism*. New York: Random House.
- Harvey, G 1996. *The True Israel. Uses of the Names Jew, Hebrew and Israel in Ancient Jewish and Early Christian Literature*. Leiden New York Köln: Brill.
- Hirschberg, H Z (J W) 1974. *A History of the Jews in North Africa. From Antiquity to the Sixteenth Century*. Leiden: Brill.

- Johnson, A P 2006. *Ethnicity and Argument in Eusebius' Praeparatio Evangelica*. Oxford: Oxford University Press.
- Lamirande, E 1991. Reliquit et matrem synagogam. La synagogue et l'Église selon saint Augustin in *Augustiniana* 41, 677-688.
- Le Bohec Y 1981a. Inscriptions juives et judaïsants de l'Afrique Romaine in *Antiquité africaines* 17, 165-207.
- , 1981b. Juifs et judaïsants de l'Afrique Romaine. Remarques onomastiques in *Antiquité africaines* 17, 209-229.
- Lotter, F 1986. Die Zwangsbekehrung der Juden von Menorca um 418 im Rahmen der Entwicklung des Judenrechts der Spätantike in *Historische Zeitschrift* 242, 291-326.
- Mellinkoff, R 1981. *The Mark of Cain*. Berkeley: University of California Press.
- Monceaux, P 1902. Les colonies juives dans l'Afrique romaine in *Revue des Etudes Juives* 44, 1-28.
- Rachmuth, M 1906. Die Juden in Nordafrika bis zur Invasion der Araber in *Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 50, 22-58.
- Ravaux, Th 1980. Adversus Judaeos – Antisemitismus bei Augustinus? in Zumkeller A (ed), *Signum pietatis. Festgabe für Cornelius Petrus Mayer OSA zum 60 Geburtstag*. Würzburg: Augustinus-Verlag, 37-51.
- , 1982. Augustinus über den jüdischen Sabbat seiner Zeit in *Revue des Études Augustiniennes* 28, 213-224.
- , 2007. Augustin und die Juden in Drecoll, V H (hg), *Augustin Handbuch*. Tübingen: Mohr Siebeck, 212-217;
- Rougé, J 1983. Escroquerie et brigandage en Afrique romaine au temps de saint Augustin (Ep. 8* et 10*) in *Les lettres de saint Augustin découvertes par Johannes Divjak*. Paris: Études Augustiniennes, 177-188;
- Schreckenber, H 1999. *Die christlichen Adversus-Judaeos-Texte und ihr literarisches und historisches Umfeld (1 –11 Jh)*. Frankfurt: Peter Lang.
- Simon, P 1962. Le Judaïsme berbère dans l'Afrique ancienne' (1946), in: *idem, Recherches d'Histoire Judéo-Chrétienne*, Paris-La Haye: Mouton 1962, 30-87.
- Simon, P 1983 [1964]. *Verus Israel. Étude sur les relations entre Chrétiens et Juifs dans l'Empire romain*. Paris: Éditions De Boccard.
- Stern, K B 2008. *Inscribing Devotion and Death. Archaeological Evidence for Jewish Populations of North Africa*. Leiden-Boston: Brill.
- Ten Boom, W 2002. *Profetisch tegood. De Joden in Augustinus' De Civitate Dei*, Kampen.
- , 2005. Blinde zangers van God: Augustinus, de Joden en het Neoplatonisme in van Geest, P & van Oort, J (reds), *Augustiniana Neerlandica. Aspecten*

- van Augustinus' spiritualiteit en haar doorwerking*. Leuven–Parijs–Dudley: MA, 395-409.
- , 2006. *Provocatie. Augustinus' preek tegen de Joden*, Kampen.
- Thieme, K 1960. Augustinus und der "ältere Bruder". Zur patristischen Auslegung von Lk. 15, 25-32' in *Universitas. Dienst an Wahrheit und Leben. Festschrift für Bischof Dr. Albert Stohr, im Auftrag der katholisch-theologischen Fakultät der Johannes- Gutenberg-Universität Mainz*. Mainz, 79-85.
- Van Oort, J 1991. *Jerusalem and Babylon. A Study into Augustine's City of God and the Sources of his Doctrine of the Two Cities*. Leiden New York-København Köln: Brill.
- , 2009a. Iudaei in *Augustinus-Lexikon*, Band IV. Basel: Schwabe Verlag (in druk).
- , 2009b. Was Augustine an Anti-Semite? Jews and Judaism in Augustine's *sermones de tempore* in Dupont A & Partoens G (reds), *Ministerium Sermonis: An International Colloquium on Augustine's Sermones ad populum* (Instrumenta Patristica et Mediaevalia). Turnhout: Brepols (in druk).
- , 2009c. review of Paula Frederiksen, Augustine and the Jews in: *Vigiliae Christianae. A Review of Early Christian Life and Language* 63 (in druk).
- Ulrich, J 1999. *Euseb und die Juden. Studien zur Rolle der Juden in der Theologie des Eusebius von Caesarea*. Berlin New York: De Gruyter.
- Unterseher, L A 2002. The Mark of Cain and the Jews: Augustine's Theology of Jews in *Augustinian Studies* 33, 99-121.